

Jaroslav Otčenášek
editor

ČESKÉ LIDOVÉ POHÁDKY

ZVÍŘECÍ POHÁDKY
A BAJKY

VYŠEHRAĐ

České lidové pohádky

Vyšlo také v tištěné verzi

Objednat můžete na
www.ivysehrad.cz
www.albatrosmedia.cz

Jaroslav Otčenášek
České lidové pohádky I – e-kniha
Copyright © Albatros Media a. s., 2019

Všechna práva vyhrazena.
Žádná část této publikace nesmí být rozšiřována
bez písemného souhlasu majitelů práv.

ALBATROS **MEDIA**

ČESKÉ LIDOVÉ POHÁDKY

1

Jaroslav Otčenášek
editor

ČESKÉ LIDOVÉ POHÁDKY

ZVÍŘECÍ POHÁDKY
A BAJKY

VYŠEHRAĐ

OBSAH

Slovo úvodem	9
České lidové pohádky a odborný zájem o ně	13
Systematizace a katalogizace českých lidových pohádek. . .	20
O zvířecích pohádkách a bajkách	25
1 Divoká zvířata	33
2 Divoká a domácí zvířata.	111
3 Divoká zvířata a lidé	237
4 O domácích zvířatech	299
5 Jiná zvířata a předměty	359
Ediční poznámka	411
Seznam pohádek a bajek	412
Literatura	419
Prameny	422
Periodika	425
Seznam zkratk	426
Summary.	428
Rejstřík místní	431
Rejstřík jmenný	434

Myšlenka vytvořit úplný soupis českých lidových pohádek a humorek není v českém prostředí samozřejmě nová. Spíše naopak, čeští folkloristé patřili svého času k průkopníkům snah o katalogizaci těchto útvarů lidové slovesnosti, zmínit můžeme např. první systematické zpracování německých lidových pohádek ze starších sběrů bratří Grimmů, které vedl Johannes Bolte za spoluúčasti Jiřího Polívky (1858–1933).¹ V podobném duchu pak v meziválečné republice vznikly i další dvě monumentální práce, které slouží folkloristům jako významný pramen dodnes, a to *Súpis slovenských rozprávok* I–V Jiřího Polívky a *Soupis českých pohádek* I, II/1, II/2 Václava Tilleho (1867–1937).² Zvláště po vydání Tilleho *Soupisu...* jakoby převládl pocit, že v tomto směru již bylo vše podstatné řečeno a česká lidová pohádka je v hlavních směrech zpracovaná. Potřebu nové katalogizace českých lidových pohádek si, zvláště ve světle vzniku národních pohádkových katalogů postupně téměř v celé Evropě, uvědomil především Jaromír Jech (1918–1992) a následně i Dagmar Klímová (1926–2012).³ Hlubší odborná debata na toto téma však byla ukončena normalizací, která výrazně omezila folkloristická bádání v Praze, v Brně v tomto směru publikoval v podstatě jen Oldřich Sirovátka (1925–1992). Jech se v 70. letech, tedy po svém vynuceném odchodu z práce v Ústavu pro etnografii a folkloristiku ČSAV a dočasném zakotvení v Ústavu pro českou a světovou literaturu ČSAV, podílel na rozsáhlých přípravách katalogu českých pohádek, které byly koordinovány s obdobnými

¹ Bolte; Polívka 1913–1932.

² Polívka 1923, 1924, 1927, 1930 a 1931 a Tille 1929, 1934 a 1937, k Tilleho dílu blíže v dalších kapitolách.

³ Jech 1961, Klímová-Rychnová 1965.

pracemi na Slovensku (pod vedením Slavomíra Wollmana). Vzhledem k tomu, že literárněvědný ústav vedl nechvalně známý marxista a normalizátor Ladislav Štoll (1902–1981), není jasné, zda byl takovýto projekt vůbec myšlen vážně. Jak dokládá dochovaná korespondence⁴, práce se značně vlekly a projekt stále vycházel z již v té době překonané Tilleho systematizace. Stranou zůstaly texty českých Romů i Němců, neboť společenská situace nic podobného v podstatě nepřipouštěla. Po Jechově předčasném penzionování v roce 1976 práce bez reálného výsledku zcela ustaly – katalog nevznikl. Po roce 1989 trvalo poměrně dlouho, než byl odborný folkloristický zájem o lidovou pohádku a humorku v Praze obnoven, a to v roce 2003 v Oddělení historické etnologie Etnologického ústavu AV ČR, v. v. i.

*

K samotným pracím spojeným s přípravou moderního soupisu jsem přistoupil v roce 2006, kdy jsem začal shromažďovat všechny dostupné tištěné i rukopisné prameny obsahující pohádky, humorky nebo jejich torza. Jednalo se o činnost náročnou, naštěstí digitální technika (fotoaparát, skener) umožnila zpracovat i rukopisy bez jejich dalšího opotřebování a celkově tak práci urychlila. Nepodařilo se bohužel fixovat všechny Tillemu známé prameny, protože některé manuskripty v průběhu let zmizely. S největší pravděpodobností ještě existují v některých archivních fondech (osobní i okresní archivy) rukopisy pohádek či humorek, o jejichž existenci nevím ani já, ani nikdo z kolegů folkloristů. Nicméně se nebude jednat o větší množství textů, spíše o varianty pohádek a humorek, které byly zapsány už dříve a jsou známé a dostupné. Následně jsem připravil českou variantu aktuální třetí verze mezinárodního soupisu typů (tj. syžetů) pohádek od H.-J. Uthera.⁵ Poté jsem postupně zpracovával jednotlivé sbírky pohádek, nejprve ty tištěné, později rukopisné a řadil je podle zmíněné mezinárodní

⁴ Strojopisné texty jsou uloženy v archivu Etnologického ústavu AV ČR, v. v. i. a obsahují kromě dopisů i modifikaci Tilleho členění českých pohádkových ale i pověstových látek společně.

⁵ Uther 2004.

systematizace (ATU – viz níže). Pečlivě jsem odlišoval původní texty od uměleckých či výrazně převyprávěných (které, s výjimkou převyprávěných pohádek z nejstarších českých sbírek, nejsou předmětem našeho zájmu, jedná se de facto o literární díla). Pokud to bylo schůdné, použil jsem vždy nejstarší vydání toho kterého textu, jen v případech, kdy nebylo technicky možné původní vydání dohledat či použít, pracuji s vydáním pozdějším.

*

Vydání celého díla je rozvrženo do svazků podle druhů pohádek v souladu s mezinárodní systematizací. Prvním svazkem je proto soubor zvířecích pohádek a bajek, následovat budou díly s kouzelnými pohádkami, pak s legendárními, novelistickými, žertovnými (včetně humorek) a poslední budou tvořit pohádky kumulativní. Teprve kompletní přehled všech českých (ve smyslu územním i jazykovém) lidových pohádek a humorek přinese celkovou informaci o jednom z aspektů života našich předků a zároveň lépe osvětlí vnímání a přijímání pohádkových motivů i v současném mediálním světě.

Vzhledem k tomu, že se jedná o velmi rozsáhlý projekt, neobešel jsem se samozřejmě bez širokého okruhu spolupracovníků a konzultantů. Chtěl bych poděkovat zvláště doc. PhDr. Ludmile Sochorové, CSc., doc. PhDr. Bohuslavu Šalandovi, CSc., doc. Lydii Petráňové, CSc., PhDr. Barboře Gergelové, Mgr. Janu Lufferovi, Ph.D., PhDr. Petru Janečkovi, Ph.D., Pavlu Kracíkovi, PhDr. Marcelu Černému, Ph.D., doc. Iljovi Lemeškinovi, Ph.D., bc. Petru Židovovi, ze zahraničních spolupracovníků pak zvláště slovinským kolegyním dr. Monice Kroje, Ph.D., prof. Marii Stanonik, Ph.D., bulharským spolupracovníkům prof. Vladimíru Penčevovi, Ph.D., doc. Vichře Baevě, Ph.D. a v neposlední řadě své rodině a přátelům za velký díl trpělivosti.

V Praze 1. 9. 2018

Jaroslav Otčenášek

ČESKÉ LIDOVÉ POHÁDKY A ODBORNÝ ZÁJEM O NĚ

Kořeny zájmu o shromažďování a systematické zpracování českých lidových pohádek a humorek sahají do 19. století.⁶ Nicméně první v podstatě již odbornou teoretickou úvahu o pohádce v českém prostředí nalezneme u Jana Ámose Komenského v jeho díle *Orbis pictus* (Svět v obrazech).⁷ Následně až na přelomu 18. a 19. století Jan Jeník rytíř z Bratřic (1756–1845) jako první sběratel amatér shromáždil značné množství lidových písní i prozaických textů, mezi nimiž bylo i několik pohádek a humorek. Bohužel většina jeho zápisů, vč. lidové prózy, zůstala dlouho jen v rukopise, a proto jejich vliv na rozvoj studia české lidové prózy byl minimální. Kritického vydání se Jeníkovy sběry dočkaly až na přelomu 20. a 21. století.⁸

Skutečný, zprvu amatérský a později vědecký zájem o lidové pohádky však přišel až v době rozvíjejícího se romantismu, v první polovině 19. století, a trvá v podstatě dodnes. Autoři preromantické a později romantické konstrukce českého národa pokládali lidovou kulturu, vč. lidové slovesnosti, za jeden z neopomenutelných základů (kořenů) české národní ideologie.⁹ Lidová kultura se tak v průběhu několika desetiletí stala objektem cíleného zájmu

⁶ Vymezení geneze pojmu *pohádka* a *humorka* viz Otčenášek 2012: 27–29 a 43–47.

⁷ Tato kniha vyšla poprvé v roce 1658 v Norimberku, dostupná jsou spíše vydání po roce 1945.

⁸ Zatím vyšly dva svazky Jeníkových zápisů – Traxler 1999, Traxler 2010. Výjimku tvoří např. Vtipná rozprávka Jeníka z Bratřic o chudosti německé řeči publikovaná v Českém lidu v roce 1908 (Jeník 1908).

⁹ K této složité problematice viz syntetická hesla *národ*, *národní charakter*, *národní mýtus*, *národní obrození* v *Lidové kultuře*, *Národopisné encyklopedii Čech, Moravy a Slezska* I, II, III (Brouček – Jeřábek 2007) či v *Malém etnologickém slovníku* (kol. 2011).

českých elit. Původní zemské pojetí národa, které je ještě patrné v přístupech sběratelů, jako byli Václav Krolmus, Theodor Vernaleken, Josef Virgil Grohmann, kteří svůj zájem věnovali českojazyčnému i německojazyčnému obyvatelstvu českých zemí, bylo následně zaměněno za jazykově nacionální. Folkloristé českého původu se tak zvláště ve 2. polovině 19. a ve 20. století zabývali především lidovými projevy česky mluvících obyvatel Čech, Moravy a Slezska (popř. českojazyčnou emigrací) a národopisci a folkloristé z řad českých Němců se soustředili téměř výhradně na německojazyčnou populaci. Jen okrajový zájem věnovali odborníci českým Romům a Židům. Tento stav trval až do druhé světové války, v jejímž průběhu byly výzkumy výrazně omezeny či přerušeny.

Po skončení války a následném nuceném vystěhování většiny českých Němců, vč. jejich kulturních a vědeckých elit, se bádání v této oblasti definitivně přerušila. Naopak v souvislosti s příchodem slovenských Romů do českých zemí dochází k postupnému vzniku romistických bádání (v rámci etnografie a dalších disciplín), která se zabývala také bohatstvím romské tradiční slovesnosti. Nacistická okupace, holocaust a poválečné vystěhování většiny přeživších českých Židů z Československa v podstatě omezily možnosti odborného bádání v této oblasti. Výzkumy polské menšiny a dalších nově se utvářejících etnických skupin na území dnešní ČR (Vietnamci, Rusíni, Řekové apod.) jsou pak záležitostí výrazně současnou, většina výzkumů mohla být svobodně realizována až po roce 1989. Bádání v těchto oblastech však do problematiky české lidové pohádky a humorky nezahrnujeme, spadají totiž do výzkumů současné narativity.

*

Periodu cíleného sbírání, vydávání a teoretického analyzování českých lidových pohádek, pověstí, humorek, hádanek a dalších útvarů lidové slovesnosti členíme v kontextu české folkloristiky do několika období:¹⁰

¹⁰ Detailněji k 19. století viz Klímová – Otčenášek 2012: 87–102.

1) Doba starých sběrů a záznamů (do 30. let 19. století) – sem řadíme veškerá středověká a novověká zachycení lidové tvorby. Nejednalo se o cílené sběry (s výjimkou zmíněného J. Jeníka), ale spíše o náhodné záznamy či o využití některých syžetů pro jiný účel – např. v upravené podobě jako exempla. Pohádky a humorky z této periody byly odborně zpracovávány až koncem 19. a především pak ve 20. století. Kromě článků v odborných časopisech (především Český lid¹¹) je nejvíce textů pohádkového charakteru podchyceno v díle Karla Dvořáka (1913–1989), který se zabýval staročeskými exemply¹², jež obsahují celou řadu pohádkových a humorkových syžetů – tato byla publikována jako odborný katalog a jako antologie *Nejstarší české pohádky* (Dvořák 1976). Významné sbírky textů z této doby představují např. *Gesta Romanorum*, *Frantova práva* apod. Důležitým faktorem zvláště v době reflexe renesance a humanismu byl nejen vynález knihtisku, ale především rozvoj překladové literatury, která v mnoha směrech utváření české lidové slovesnosti ovlivnila – zmiňme třeba Boccacciův Dekameron, Enšpíglvy příhody, Ezopovy bajky apod.¹³

2) Období romanticko-mytologizujícího zájmu o folklor (30.–60. léta 19. století) – je charakteristické rychle vzrůstajícím zájmem o lidovou kulturu jako celek.¹⁴ První sběratelé, jako Božena Němcová či Karel Jaromír Erben, sami realizovali terénní výzkumy už zaměřené na sběry tradiční lidové prózy a též podněcovali bádání u svých kolegů, u studentů apod. Byť bylo bádání zcela pod vlivem dobových mytologických teorií, vznikly v této době první sbírky pohádkových textů a byly položeny základy následné vědecké folkloristiky. V dobré víře, že zušlechťují, očišťují či uvádějí do původního stavu folklorní látky, přistupovali sběratelé tohoto období k často rozsáhlým zásahům do zachycených vyprávění a řadu příběhů výrazně přepracovali. Že už v této době byly pohádky

¹¹ Např. články A. Paterý *Paběrky z rukopisů staročeských* (Patera 1898), V. Schulze *Ku pověsti o staročeském kouzelníkovi Žitovi* (Schulz 1899) apod.

¹² Dvořák 1978, nové, rozšířené a opravené vydání Dvořák 2016.

¹³ Souhrnně viz též Langer 1979.

¹⁴ Viz Klímová – Otčenášek 2012: 9–57.

značně kontaminovány tištěnou produkcí (domácí i překladovou), velmi pěkně ukázalo vydání rukopisných textů z poloviny 19. století z Erbenova okruhu.¹⁵ V roce 1838 byla vydána první sbírka českých pohádek buditelem Jakubem Malým – *Národní české pohádky a pověsti*.¹⁶ Následně vycházejí zásadní Erbenovy *České pohádky* (časopisecky v letech 1844–1863, souhrnně vč. neotištěných až 1955) a *Národní báchorky a pověsti* B. Němcové (v sešitech 1845–1848, další texty 1863), které i v současnosti stále symbolizují českou lidovou pohádku pro širokou veřejnost. Dále vyšly sbírky textů lidové prózy Theodora Vernalekena, Matěje Mikšíčka, Josefa Stanislava Menšíka, Josepha Virgila Grohmanna a dalších.

3) Další perioda (60. léta 19. století – 1. světová válka) byla již v duchu skutečného odborného zájmu o lidové prostředí, objevili se první školení sběratelé a folkloristé, byť opožděné romantizující tendence byly u řady z nich stále ještě patrné. Řada badatelů si již ale dobře uvědomovala nutnost zachycení kontextu vyprávění, informací o respondentech, uchování původního jazyka apod. Někteří folkloristé už také refleктоvali bouřlivý rozvoj humanitních věd, zvl. psychologie a sociologie. Vyšla řada cenných sbírek textů, z nichž řada bohužel zůstává dodnes obecně vcelku málo známá – zmiňme Beneše Metoda Kuldu, Karla Orla, Jana Karla Hrašeho, Františka Bartoše, Františku Stráneckou a mnoho dalších, sběry spojené s *Národopisnou výstavou československou* (1895) a projekt *Spolku Slavia* či rozsáhlé výzkumy Jiřího Polívky, Josefa Štefana Kubína a Václava Tilleho. Ukázky folklorních textů publikovali i lingvisté zabývající se českými, moravskými a slezskými nářečími – Quido Hodura, Antonín Kašík, Antonín Kotík, Jan Loriš, Adolf Kellner a další. Jedinečné zachycení lidové prózy českých

¹⁵ Otčenášek 2015.

¹⁶ Abychom byli přesní, musíme zmínit, že fakticky „první“ sbírkou českých pohádek je dvousvazková práce Wolfganga Adolfa Gerleho (1781–1846) *Volksmärchen der Böhmen*. Jedná se nicméně téměř výhradně o pověsti, které jsou navíc zcela zásadně literárně přepracované. Pro naše potřeby je toto dílo v podstatě nepoužitelné, neboť má charakter „ohlasové“ sbírky. Viz Gerle 1819.

Romů se podařilo katolickému knězi a amatérskému romistovi Josefu Ješinovi.¹⁷

Folklor českých Němců byl zpracováván nadále spíše regionálními pracovníky jako např. Josef Blau (Šumava), Johann Endt (Krušnohoří), Franz Josef Jirasek (Krkonoše), Heinrich Gradl (Chebsko) či Artur Modelhart (Slezsko).

Byl založen časopis *Český lid* (1891) a poté *Věstník Národopisného muzea českoslovanského* (od roku 1906 sloučením s *Národopisným sborníkem* pak *Národopisný věstník českoslovanský*), folklorem se zabývala řada muzejí a spolků. Důležité odborné instituce vznikaly následně a celý proces vyvrcholil až po druhé světové válce.

4) Poslední období začíná vznikem Československa a můžeme již hovořit o skutečně vědeckém přístupu k problematice folkloru, vznikla řada teoretických publikací, které se této oblasti věnují, a především *Soupis českých pohádek* V. Tilleho, který jsme zmínili již v úvodu. Na druhou stranu klesalo množství zachycených pohádek v terénu, což souviselo se zánikem tohoto folklorního žánru v důsledku modernizace a zformování industriální a později postindustriální a mediální společnosti. Vycházela řada regionálních prací zaměřených na prezentování místních folklorních tradic – František Číp (Novopacko), Karel Kazda a Karel Vaněček (Podbrdsko), Karel Pekárek (Zlínsko). Výjimečným počinem bylo vydání tří svazků českého erotického folkloru Karla Jaroslava Obrátla. Ve 20. a 30. letech 20. století bylo publikováno pětisvazkové dílo Jana Františka Hrušky a dva svazky spisovatele Jindřicha Šimona Baara zaměřené na lidové tradice Chodů.

Folklorní tradice českých Němců už zpracovávali přední němečtí odborníci z českých zemí, sbírky textů publikoval např. Gustav Jungbauer (příběhy českých a moravských Němců i texty tzv. karpatských Němců ze Slovenska). V letech 1928–1938 vycházel odborný časopis *Sudetendeutsche Zeitschrift für Volkskunde*, na jehož stránkách byly také tištěny některé pohádky a pověsti českých Němců. Mezi vyhnanými českými Němci ve Spolkové republice

¹⁷ Ješina se naučil jazyk českých Romů, překládal z něj a publikoval i texty v původní podobě (blíže viz Ješina 1882).

Německo provedl rozsáhlý sběr lidové prózy v 50. letech německý badatel Ulrich Benzel.

Po druhé světové válce a především po roce 1948 se zájem vědců – folkloristů zaměřoval i z ideologických důvodů na vybrané oblasti, např. hornické regiony – Kladensko, Rosicko-Oslavansko, Ostravsko i na recentní prostředí tradiční lidové kultury, zmíníme např. sběry na Slovácku (Václav Frolec, Dušan Holý) nebo na Horňácku (Dagmar Klímová) a publikovaly se také některé dosud nevydané starší sbírky či výběry z archivních materiálů – Františka Svobodová-Goldmanová, Helena Salichová aj. V roce 1954 byl sloučením *Kabinetu pro lidovou píseň* a *Kabinetu pro národopis* vytvořen *Ústav pro etnografii a folkloristiku ČSAV* (dnes Etnologický ústav AV ČR, v. v. i.) jako vrcholná česká vědecká organizace, která se zabývala celou škálou tradiční kultury a souvisejících bádání.

Především se ale rozvinuly teoretické studie o českém folkloru v rámci soudobých mezinárodních trendů a stále více se prosazovaly interdisciplinární přístupy, které pojímaly folkloristiku jako součást nově se formující české etnologie. Mezi nejdůležitější poválečné badatele zaměřující se na české pohádky a humorky řadíme Jaromíra Jecha, Dagmar Klímovou, Oldřicha Sirovátku a řadu dalších.

Současný výzkum problematiky české pohádky a humorky řeší několik zásadních úkolů. Prvním z nich je v celosti shromáždit dochované texty vč. rukopisných, katalogizovat je podle mezinárodních zvyklostí a následně je souborně vydat, přičemž je důležité oprostit se od starších nacionálních tradic a pojmout český folklor jako společné dědictví všech obyvatel českých zemí bez ohledu na jejich národnost. Tento úvodní svazek českých lidových pohádek a humorek je tedy prvním krokem k naplnění tohoto cíle. Další směr bádání spočívá v pochopení úlohy a funkce, kterou český slovesný folklor jako takový sehrával zvláště v době formování novodobého českého národního vědomí. I v této oblasti již úvodní publikace vyšla.¹⁸ V neposlední řadě je pak nezbytné hlouběji porozumět procesům spojeným s proměnou lidové slovesnosti v současnou postmoderní mediální společnosti, s televizní, filmovou a internetovou

¹⁸ Viz Klímová – Otčenášek 2012.

kulturou a její recepcí a transformací tradiční lidové slovesnosti. I v této oblasti již základní práce v nedávné době vznikly.¹⁹ Důležité je tedy rozšiřovat bádání ve zmíněných směrech v rámci celkových analýz současné lidské narativity jako jedné ze složek antropologie současného světa pro lepší pochopení kulturně-psychologických proměn myšlení dnešního člověka.

¹⁹ Obecně viz Otčenášek 2012, k oblasti současné pověsti pak Janeček 2006, 2007a, 2007b, 2008.

SYSTEMATIZACE A KATALOGIZACE ČESKÝCH LIDOVÝCH POHÁDEK

Česká varianta souhrnu syžetů pohádek a humorek je koncipována v duchu obdobných evropských soupisů tohoto typu podle systematizace ATU,²⁰ tedy podle mezinárodního standardu, k němuž se v našem odborném prostředí už běžně přihlíží. Proto si první soupis českých pohádek Václava Tilleho přiblížíme detailněji, abychom objasnili rozdíly. Pohádkové texty tu byly rozčleněny podle námětové příbuznosti s tím, že se Tille snažil odhalit u každé skupiny literární původ, tedy konkrétní text, z něž podle něj pak ta která pohádka vyšla. Tille naprosto nebral v potaz zvířecí pohádky a bajky, kumulativní pohádky, jen okrajově humorky a žertovné pohádky. Na základě svých vlastních terénních výzkumů na Valašsku, při nichž se setkal již jen s málo původní slovesnou prozaickou tvorbou, uvedl: „... *jsem ztratil nadobro víru ve zvláštní pohádkový svět, vytvořený lidem. Nabyl jsem přesvědčení, že látky ústního podání jsou původu knižního a velmi různorodé.*“²¹ Tille tedy podlehl dojmu o nepůvodnosti slovesného folkloru.²² Neuvědomil si, že i řada literárních děl přímo čerpala z folkloru a že proces obohacování probíhal a probíhá obousměrně. Nicméně ho toto zjištění motivovalo k pokusu o první systematizaci českých pohádek a humorek ve snaze vytvořit jakýsi obraz národního ústního podání, sám Tille

²⁰ Zkratka ATU je tvořena iniciálami příjmení Antti Aarneho (1867–1925), Stitha Thompsona (1885–1976) a Hanse-Jörga Uthera (1944). Označuje mezinárodně uznávaný třídící systém, dříve označovaný jako AT či AaTh (Aarne 1910, Aarne – Thompson 1928 a 1961), který prošel revizí H.-J. Uthera (Uther 2004), blíže viz Otčenášek 2012: 187–192. Z nejnovějších soupisů viz např. Kroepej Telban 2015.

²¹ Tille 1929: Předmluva IV.

²² Tille 1899: 269–271.

to nazývá „hledáním duše lidu“.²³ Při vytváření svého *Soupisu* používal především komparativní přístup a díky němu dokázal doložit mnoho do té doby nejasných souvislostí, především poměrně blízkou příbuznost evropského folkloru s indickým.²⁴ Provázal starší české sběry (hlavně práci B. Němcové a K. J. Erbena) s pozdějšími výzkumy a zápisy. Ale zároveň považoval klasické dělení látek na pověsti, pohádky a humorky za zastaralé a základní dělení pohádek na zvířecí, legendární, kouzelné právě tak.²⁵

Problém Tilleho *Soupisu* je jeho značná výběrovost, neboť pracoval pouze s látkami „nejčastějšími“ a nejvíce citovanými a ty méně obvyklé (ovšem leckdy o to zajímavější) vyloučil a pouze je zařadil do celkového výčtu. Větším problémem je orientace v díle, neboť Tille řadí pohádky do skupin pod označeními, které jim sám přiděluje. Tato označení ale tradičním názvům pohádek někdy neodpovídají a je tak složité konkrétní texty dohledávat (např. Tilleho oddíl nazvaný *Služba o koně* obsahuje pohádku *O slunečníku, Měsíčníku a Větrníku*, v níž není podstatná ona služba, ale provdání dívek za nadpřirozené postavy a bratrovo následné pátrání po nich). Též je sice u některých pohádek zajímavý odkaz na údajný literární pramen (o němž se Tille domníval, že byl zdrojem zachyceného příběhu), ale přímý vztah např. látky *Belfegor* u Niccola Machiavelliho z 15. století a pohádky *Čert a Káča* u Boženy Němcové z poloviny 19. století byl jasný asi jen Tillemu. Jinde naopak Tille docela dobře odhaluje nedávný původ některých folklorizovaných textů (např. původní *Popelka* od V. R. Kramera). Své představy o neoriginalitě lidové slovesnosti Tille již nezměnil a dalšímu bádání nad relacemi českých lidových pohádek, humorek a pověstí se věnoval spíše okrajově. V této souvislosti je zajímavé připomenout, že při posledním větším terénním výzkumu české lidové slovesnosti Jaromírem Jechem u Čechů v Kladsku²⁶ bylo zachyceno velké množství materiálu v méně deformované podobě, než v Tilleho sběrech na Valašsku o mnoho let před tím.

²³ Tille 1895: 116.

²⁴ Tille 1897: 179–188.

²⁵ Tille 1894: 201–210, Tille 1929: Předmluva IV.

²⁶ Jech 1959.

Naším cílem je tedy vytvořit úplný, nikoliv výběrový soupis českých lidových pohádek a humorek. V evropském kontextu patří ČR k posledním zemím s nezpracovaným katalogem tohoto typu a Tilleho soupis je již beznadějně zastaralý. Proto jsou zde prezentovány jednotlivé původní texty, převyprávěné či jinak upravené příběhy jsou použity pouze v případě, že není možné najít původní předlohu a vždy je to v poznámce u každého textu okomentováno. Uvádíme nejprve typ syžetu pohádky podle systematizace ATU (např. ATU 20D* Pouť zvířat), poté stručný obecný popis děje tohoto syžetu (text v kurzivě).²⁷ Následují vlastní texty pohádek, které mají název, pod kterým byly tištěny či zapsány (pokud jsou v rukopise) nebo nahrány (v případě nahrávek vyprávění). Pokud příběh vlastní název nemá, je doplněn autorem této publikace a umístěn do hranatých závorek, konstruování tohoto „nového“ názvu vychází z vlastního příběhu s přihlédnutím k názvům analogických podání a k pohádkoslovné tradici. Číslování pohádek je průběžné. Za vlastním textem pohádky se nalézají nejprve informace o původu textu: jméno vypravěče/čů, místo (obec, oblast) a doba (rok, léta, století), kdy byl tento text zachycen. Ne vždy se ale podařilo autora či místo zachycení dohledat, v takovýchto případech tak údaj není vůbec či je jen povšechný (např. Morava). V dalším řádku pak následuje pramen, ze kterého je text příběhu převzat do naší antologie (nemusí se vždy shodovat s prvním vydáním dotyčné pohádky). Pokračujeme pak odborným komentářem k pohádce, který se snaží postihnout původ pohádkového syžetu, česká specifika, eventuální nářeční rozměr a doplňující informace. Pohádky pod jednotlivými čísly ATU jsou, pokud jich je více u jednoho čísla, řazeny vzestupně podle časové osy, tj. od nejstaršího textu až po nejmladší. Pokud je některá pohádka složená z více syžetů ATU, je její text řazen pod prvním číslem ATU, které se v pohádce objevuje. U druhého či dalších čísel, které text obsahuje, je pak odkaz na umístění pohádky

²⁷ Prezentován je název syžetu v češtině a angličtině, popis obsahu je v upravené české verzi. Původní anglický text viz Uther 2004.

v knize. Například pohádka *Vo tom, proč nedvěď s liškou nekamarádí* (V; *pohádka je směs ATU 3 a 4*) je řazena jen pod ATU 3 a u ATU 4 je poznámka: *dále viz též...* s odkazem na umístění textu. Složení z více syžetů je navíc uvedeno již za názvem pohádky v závorce, jak je výše ukázáno. Pokud se vyskytují pohádky se stejným názvem, přidáváme v závorce římskou číslovku, a to opět vzestupně.

Naší snahou bylo do této knihy zařadit co nejvíce existujících dokladů českých zvířecích pohádek. Bohužel ne všechny texty jsou dnes přístupné a zvláště některé tištěné sbírky a rukopisy z 19. století nebylo možné dohledat. Proto se místo některých textů (jedná se ale jen o velmi malý počet) objeví v příslušné skupině ATU jen údaj s názvem a posledním známým umístěním té které pohádky. Pokud se podaří do konce vydávání sebraných českých lidových pohádek ještě některé z těchto textů objevit, budou zařazeny do *Dodatků* v posledním svazku.

Na základě proměny etnologického paradigmatu je soupis českých lidových pohádek a pověstí pojat, jak jsme již naznačili, územně a nikoliv etnicky, jak tomu bylo dříve zvykem. Jsou do něj tedy zařazeny všechny nalezené texty, které se vyprávěly na území České republiky, tedy včetně německých a romských zápisů.²⁸ Polské ani slovenské, popř. další pohádky na českém území, nebyly zachyceny. Židovský folklor tvoří zcela specifickou oblast bádání, v českém prostředí původní židovské pohádky nemáme zachyceny.²⁹ Jinojazyčné texty byly převezeny do češtiny, často se jedná o jejich první překlad. Jedinou výjimku tvoří texty českého a moravského obyvatelstva z Kladska, bývalého Pruského Slezska a rumunského Banátu. Folklorní repertoár těchto obyvatel je totiž obdobný a v podstatě shodný s českým-domácím, neboť vycházel z jedné „studnice“. U kladských a pruských Čechů došlo k jejich oddělení od českých zemí až relativně nedávno (18. století) a u banátských Čechů pak ještě později (pol. 19. století), tedy v době, kdy základní korpus lidových pohádek byl již dotvořený

²⁸ Jedná se o folklor původních českých Romů, nikoliv romských imigrantů ze Slovenska po roce 1945.

²⁹ K českému židovskému folkloru blíže: Otčenášek 2012: 134–136.

a pouze varioval a postupně byl kontaminován vlivy knižní produkce a lidovým i profesionálním divadlem. V případě humorek toto tvrzení platí jen zčásti, přesto je množství cizích, tj. v českých zemích nedoložených syžetů, minimum. U českých vystěhovalců na území dnešního Chorvatska, Ukrajiny, USA či Kanady se v rámci řady výzkumů ve 20. století nepodařilo pohádkové látky, na rozdíl od písňových, fixovat.³⁰

³⁰ Viz např. Heroldová 1977.

O ZVÍŘECÍCH POHÁDKÁCH A BAJKÁCH

Zvířecí pohádka tvoří všeobecně známý a oblíbený útvar lidové slovesnosti, v němž jsou hlavními jednajícími postavami personifikovaná zvířata. Podstata příběhu musí vycházet z jejich činnosti, a to i v případě, že se v ději objeví člověk, božstvo či jiná podobná figura. Menší skupinu tohoto druhu pohádek tvoří příběhy s postavami neživými (hora, slunce), rostlinami nebo antropomorfizovanými částmi těla (břícho, údy). Na rozdíl od bajky má obvykle úplnou pohádkovou strukturu a jen málokdy obsahuje závěrečné ponaučení, což je ale naopak jedním ze základních příznaků bajky. Mnoho zvířecích pohádek má i komický rozměr, nebo jsou v něm prvky charakteristické pro kumulativní pohádky (řetězení činností nebo postav), či se blíží etiologickým (příčinným) pověstem a legendám.³¹

V korpusu světových příběhů tohoto druhu vystupují zvířata divoká a domácí, některá pro evropskou tradici i značně exotická. Ve vyprávěních se tak setkáme s cizokrajnými zvířaty, jako je lev, opice, krokodýl, slon, šakal, tygr, leopard, želva, papoušek, krab, ale i s bourcem morušovým. V evropském prostředí s liškou, vlkem, medvědem, havranem, zajícem, jelenem, sobem, myší, veverkou, ježkem, tchořem, krysou, žábou, hadem, slepýšem, vrabcem, kavkou, divočákem, netopýrem, jeřábem, holubem, jestřábem, raketem, kukačkou, vlaštovkou, volavkou, slavíkem, tetřevem, sojkou, vránou, hlemýžďem, mravencem, komárem, blechou, vší, pavoukem, mouchou a cvrčkem. Z ryb tu nalezneme především lososa, štika, okouna, platýse a sledě (kupodivu nikoliv i v minulosti značně rozšířeného kapra). Z domácích zvířat patří mezi hrdiny po celém světě

³¹ Detailněji viz např. Otčenášek 2012: 48–52 a hesla *pohádka* v NEČMS II: 759–760 a *zvířata ve folkloru, zvířecí řeč* v NEČMS III: 1227–1228.

hlavně pes, kočka, koza, ovce, kůň, osel, slepice, kohout, velbloud, kachna, vepř a myš domácí.

V prostředí tradice českých pohádek patří mezi suverénně nejčastější divoké zvířecí hrdiny liška, vlk, medvěd a zajíc. Mezi zvířaty domácími je to pak koza, pes, kočka, kůň, kohout, slepice a domácí myš.

Do skupiny zvířecích pohádek se také tradičně řadí příběhy, v nichž vystupují rostliny (dub, chmel, tuřín, fazole, obilná semínka, rákos), planety a přírodní síly (měsíc, roční období, mráz, vítr, slunce), lidské orgány (břícho, údy) či postavy jiného – neživého charakteru (hrnec, hora, peníz apod.). Příběhy s těmito nezvířecími postavami přesto počítáme do kategorie zvířecích pohádek, neboť charakter děje, vyprávěcí postupy i dialogy postav jsou v podstatě totožné a v některých příbězích můžeme neživé postavy za zvířecí zaměnit, aniž by se na samotné pohádce něco měnilo (např. v pohádce ATU 130 *Zvířata nocují (Brémští muzikanti)* může místo některého z domácích zvířat vystupovat např. šídlo, jako je tomu ve sbírce Soukopově,³² nebo vejce ve variantě ze Slovácka.³³ Takováto substituce postav má tradici již v antice.

V mezinárodním systému katalogizace pohádkových syžetů ATU mají zvířecí pohádky vymezen prostor mezi čísly 1 až 299. Rozlišují se pohádky, v nichž vystupují jen divoká zvířata (ATU 1–99), divoká zvířata společně s domácími (ATU 100–149), člověk a divoká zvířata (ATU 150–199), sama domácí zvířata (200–219) a poslední skupinu tvoří ostatní zvířata (ptáci a ryby) a personifikované předměty (rostliny, přírodní síly a planety; ATU 220–299). Tímto způsobem je členěna i naše publikace.

*

Prapůvod evropských zvířecích pohádek spočívá, jak jsme již naznačili, v převážné většině v antických textech. Hlavním zdrojem námětů byly bajky³⁴ Ezopovy (nejstarší ze 4.–3. stol. př. n. l.)

³² Soukop 1896: 460–461.

³³ Frolec, Holý 1967: 52–54.

³⁴ O bajkách detailněji níže.

a ezopské (1.–2. století n. l.; tj. psané v duchu Ezopových bajek, ale jinými autory, namnoze neznámými), bajky Phaedrový (1. pol. 1. stol. n. l.) a phaedrovské, bajky Valeria Babria (2. stol. n. l.) a babriovské, bajky Avianovy (4. stol. n. l.), bajky jiných antických autorů (často jako součást jiných literárních děl – např. Plútarchós a jeho *Éthika* obsahující syžet ATU 50A *Liška vidí stopy vedoucí do lvího doupěte, ale žádné ven*) a bajky ohlasové z pozdní antiky – novoezopské. Nicméně nejstarší dochované texty tohoto typu pocházejí již z epochy sumersko-babylonské (klínopisné literární památky) a egyptské (především démotické texty).

Přímým východiskem většiny evropských zvířecích pohádek se staly středověké přepisy a přepracování starověkých bajek, což se realizovalo zvláště v kláštorech západní a střední Evropy (na území dnešního Německa, Francie, Švýcarska a severní Itálie). Z bajek se často postupně stávala exempla a následnou folklorizací pak zvířecí pohádky. Tento proces proměn samozřejmě nebyl jednoduchý a přímočarý. Pro exempla byly vybírány jen některé bajky (zcela nevhodné tak byly ty, v nichž vystupovali antičtí bohové, či se tam popisovaly činnosti, jimž středověký člověk nerozuměl, jako např. sport a olympijské hry, či je vůbec neznal a nechápal) a zároveň už od 11. století vznikaly analogickou cestou exempla s novými, v antice neznámými syžety s postavami zvířat, z nichž se později zvířecí pohádky vyvíjely též. Tímto transferem se měnila i struktura vyprávění (hlavně výstavba děje) a většina příběhů v ústním tradování tak vypustila moralistní ponaučení a doplnila často tzv. šťastný konec (v případech původní smrti hlavního hrdiny apod. – např. pohádka ATU 155 *Hadí přirozenost*), byť ještě v exemplech bylo moralistní ponaučení v nějaké podobě hlavním důvodem jeho užívání při kázáních.

Dalším inspiračním zdrojem zvířecích pohádek byla také středověká a raně novověká umělecká literatura, která si někdy „vypůjčila“ některé náměty z antické či lidové tvorby, ale přepracovala je, doplnila nebo zapojila do zcela jiných, např. politických souvislostí. Mezi hlavní zdroje tohoto typu řadíme jistě *Roman de Renart* (Román o lišákovi), starofrancouzský satiricko-zvířecí epos z přelomu 12. a 13. století, dílo Jacquese de Vitry *Sermones vulgares*

(Obecné hovory) z téže doby, dále pak texty některých hebrejských učenců (např. Petrus Alphonsi a jeho *Disciplina Clericalis*). Jiné zvířecí pohádky jsou doloženy v arabských, perských a samozřejmě indických literárních dílech. Ta se do formování evropské zvířecí pohádky zapojila obvykle až s přeložením do latiny, španělštiny, italštiny či francouzštiny a následně do dalších evropských jazyků od 13. století dále. Např. indická sbírka bajek *Pančatantra* (Pět tkanin) vznikla asi ve 3.–2. století př. n. l. a byla přeložena nejprve do arabštiny, pak do hebrejštiny, španělštiny apod. Český překlad pochází z roku 1507 jako *Pravidlo lidského života, jinak podobenství starých mudrcuov* od Mikuláše Konáče z Hodiškova (1480–1546) atd. U řady zvířecích pohádek není literární předloha známá, odůvodněně lze předpokládat jejich skutečně lidový původ – např. syžet ATU 68A *Džbán jako past* je doložen ve 14. století v Čechách.³⁵ Vytváření „pravé“ zvířecí pohádky je tak patrně v evropském prostředí počátkem novověku dokončeno.

Od 2. poloviny 18. století docházelo v českém prostředí (v západní Evropě to bylo již dříve a ve východní a jižní Evropě zase později) ke snižování významu zvířecí pohádky a narůstalo její zaměření výlučně na dětského posluchače a později čtenáře. V českém prostředí se překládalo či přepracovávalo ale stále více především orientálních příběhů. Výbor ze staroindických bajek označovaných jako *Džátaky* (Jātaka tales) vyšel pod názvem *Bájký Bidpajowy* ve dvou svazcích v letech 1846–1850 v Olomouci.³⁶ Do češtiny ale nebyla přeložena celá řada významných středověkých literárních památek jako např. perské dílo *Masnawí* (Mathnawí, tj. Dvojverší) Džaláluddína Rúmího (13. stol.), které obsahuje řadu syžetů bajek a zvířecích pohádek, sbírka anglických exempel a bajek *Fabulae* Oda z Cheritonu (13. stol.) aj. Některé jejich části se nicméně do českého povědomí a do korpusu lidových příběhů

³⁵ Pohádka je známá jako *O lišce a džbánu* a je prvně uvedena ve sbírce postních kázání neznámého mnicha s názvem *Quadragesimale admontské* (Anonym 2007).

³⁶ Klácel, František Matouš (pod pseudonymem František Třebowský): 1846, 1850 – *Bájký Bidpajowy* I, II. Olomouc: Moravská národní jednota sv. Cyrilla a Methoda (jen 2. sv., u prvního vydavatel neuveden).

dostávaly prostřednictvím překladů, popř. jako součást klášterní četby v rámci vzdělávání kněžích už od středověku.

V současnosti je v evropské kultuře zvířecí pohádka vnímána jen jako dětská záležitost a je zároveň chápána jako širší pojem, který v podstatě zahrnuje i bajky. Dospělému obecnstvu jsou určeny výhradně parodie zvířecích pohádek a anekdoty tohoto typu, často s erotickým obsahem.³⁷

*

S jednotlivými hrdiny-zvířaty jsou obvykle pevně spojeny charakterové vlastnosti, které nejsou omezovány hranicemi států a vycházejí z pocitů a dojmů, které při pozorování zvířat v přírodě a při setkání s nimi lidé kdysi dávno získali. K tomu pak přistupují pověry, magické praktiky a nadpřirozené jevy, v nichž zvířata hrají také významnou úlohu. Liška je proto vždy lstivá, vychytralá, mlsná a připravená kohokoliv podvést či okrást. Vlk je oproti tomu hloupý, pomalý, nechá si namluvit kdejaký nesmysl a často se stává obětí liščích žertů a výmyslů, ale může být i velmi nebezpečný a člověk se jej bojí. Medvěd je postava s trochu proměnlivějším charakterem, ale nejčastěji je podobný vlku. Koza jako nejčastější hrdina českých zvířecích pohádek je drzá, mlsná, zvědavá, vychytralá, někdy až agresivní. Ostatní domácí zvířata jsou o poznání klidnější a submisivnější. Především pes bývá většinou zobrazován jako skutečně věrný přítel člověka a dobrý strážce a hlídač, byť se někdy jeví jako trochu hloupější a např. vychytralá kočka ho poměrně snadno přelstí. Vlastnosti těchto zvířat v pohádkách jasně odrážejí některé aspekty jejich reálného chování v životě. Zatímco kočka si stále část nezávislosti na člověku uchovala, tak jednání psů někdy působí tolik podlézavě, až je to úsměvné. Ptačí svět je v zachycených českých zvířecích pohádkách zastoupen málo, vrána je namyšlená a hloupá, vlaštovka je oproti tomu vnímána jako moudrý pták, neboť si staví hnízda v lidských příbytcích, husa je pomalá a nepříliš bystrá atd.

³⁷ Texty tohoto charakteru se v českém prostředí bohužel téměř nezapisovaly, ale jistě existovaly. Jako analogie nám mohou posloužit zvířecí pohádky tohoto typu ze sbírek východo- a jihoslovanského folkloru (Afanasjev 1998; antologie *Mé jméno je Jebáš*, Praha 1999).

Specifika českých pohádek jsou hlavně krajovou záležitostí. Tak např. u řady zvířecích pohádek vidíme velkou tendenci ke konkretizaci místa a někdy i času příběhu, což je do jisté míry v rozporu s podstatou pohádky a lze to vnímat jako snahu o připodobnění pohádek pověstem a jejich „zreálnění“. Zároveň jak na Chodsku, tak u vypravěčů v Kladsku sledujeme značné rozvolňování vyprávění i tak krátkých a obvykle sevřených, jako jsou zvířecí pohádky (viz např. varianty pohádky ATU 212 *Koza lhářka*). Stejně tak je zajímavé porovnávat pohádkové syžety zapsané a „extrahované“ z českých středověkých exemplů ve Dvořákových *Nejstarších českých pohádkách* (Dvořák 2001), která vesměs pocházejí z textů 14.–15. století, a jejich následné zachycení v 19. a 20. století. Zjišťujeme, že více než polovina syžetů se ve zmíněných sběrech v posledních dvou stoletích vůbec nevyskytuje, na základě čehož lze usuzovat na neúspěšnou či vůbec nerealizovanou folklorizaci těchto textů. Je však nutné mít neustále na paměti, že veškeré závěry, které můžeme ze zachyceného folklorního materiálu vyvozovat, jsou do jisté míry relativní a ne zcela jednoznačné, neboť nemáme představu o tom, kolik a jakých příběhů se ve skutečnosti v lidovém prostředí vyprávělo, protože terénní sběry neobsáhly všechny regiony a nebyla zdaleka zachycena všechna vyprávění.

*

Oproti tomu bajku³⁸ vnímáme jako spíše útvar umělý, literární, který se nicméně stal zdrojem a inspirací pro většinu zvířecích pohádek. Obecně se jedná o krátký epickodidaktický útvar, jenž upozorňuje na některou obecně platnou skutečnost nebo se snaží zdůraznit nějakou životní zásadu. Příběh je obvykle jednoduchý s jednou, dvěma, řidčeji s více postavami a nejčastěji přináší v závěru deklarované poučení s moralistním rozměrem. Ve středověku a především v novověku se ponaučení někdy rozvinulo v celý komentář, který též upozorňoval na případy, kdy je vhodné příběh aplikovat. Moderní teoretická bádání nad funkcí a rolí bajky ve společnosti

³⁸ Slovo *bajka* ale v některých regionech sloužilo pro označení pohádky, především kouzelné (Hornácko, Valašsko aj.).

odstartoval Johann Gottfried Herder úvahou *O obraze, básnictví a bajce* (Über Bild, Dichtung und Fabel).³⁹

Původ bajky je nejednoznačný a současná evropská folkloristika a literární věda na tuto problematiku nemá ujasněný názor.⁴⁰ Nejstarší zapsané texty tohoto typu pocházejí ze sumerských klínopisných textů z 18. stol. př. n. l.,⁴¹ pozdější jsou indické příběhy (Pančatantra), nejznámější jsou ale bajky z antického Řecka od Aisópa (Ezopa) a jeho řeckých či římských následovníků. Soubory bajek byly také základní četbou ve středověkých klášterech, kde následně vznikaly první středověké bajky vycházející z antických předloh. Další příběhy tohoto typu se posléze staly součástí exemplar a pozvolna se dostávaly i do ústního tradování. Z většiny z nich se pak utvářely zvířecí pohádky. Dalším zdrojem inspirace byly literárně zpracované bajky středověké a novověké včetně překladů starších mimoevropských děl (viz výše), zmiňme literární bajky La Fontainea, příběhy ze zmíněné *Pančatantry* atd.

Zatímco zájem o lidové zvířecí pohádky v 19. století v rámci ústního tradování klesal a tento druh tradiční narativity se stal výhradně doménou dětí, bajkám poskytl nový „život“ vzdělávací systém. Bajky, lhostejno jakého původu, se staly nedílnou součástí učebnic a školních pomůcek určených malým dětem (na úrovni obecné školy). Tento stav víceméně trvá dodnes (předškolní zařízení, první stupeň základní školy), v moderní mediální popkultuře jsou bajky častými předlohami dětských televizních (hraných i animovaných) pohádek (*Pohádky ovčích babyčků*⁴² apod.). Setkáme se i s parodiemi bajek, které reflektují některé společenské a politické jevy současného světa. Celkově můžeme bajky označit za stále živé literární útvary a ani v nejbližší budoucnosti tomu patrně nebude jinak.

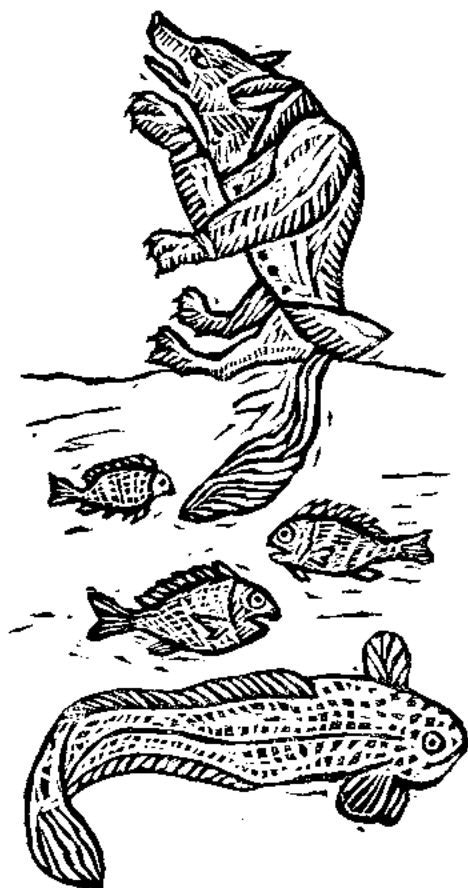
³⁹ Herder tento text publikoval v roce 1787, v českém překladu viz Herder 2006: 125–151.

⁴⁰ Viz např. heslo *bajka* ve Slovníku termínů slovesného folkloru (Otčenášek – Baeva 2013: 18–19) či v NEČMS (Brouček – Jeřábek 2007, II: 36).

⁴¹ Viz heslo *bajka* ve Slovníku antické kultury (Bahník a kol. 1974: 94).

⁴² Tento třináctidílný seriál Československé televize (1966) v režii Václava Bedřicha svéráznou formou využil hned několik bajek a zvířecích pohádek.

1
DIVOKÁ ZVÍŘATA

ATU 1

KRÁDEŽ RYB

The Theft of Fish

Liška předstírá, že je mrtvá. Člověk ji najde na cestě a vhodí na vůz, na němž veze ryby. Liška je z vozu vyhazuje a pak si je posbírá. Vlk (medvěd) ji chce napodobit, ale je chycen.

(1)

Jak liška napálila vlka

Nebyla by liška liškou, kdyby si nebyla jednoho krásného dne povšimla, že sedláci jezdí do města na trh a mívají na vozech v posadách drůbež. Až se jí sbíhaly sliny v hubě, když si pomyslela, jaké by to byly hody, kdyby se těm slepicím nějak dostala na kobyliku. I jala se přemýšlet, až jí nakonec došlo, jak to navléknout. Vyzvěděla, kdy bude příští trh, lehla si toho dne u cesty a odtáhla oháňku od těla, jako kdyby byla zabitá nebo zcepenělá.

Časně ráno tudy jel sedlák s posadou plnou slepic a uviděl lišku ležet u cesty. Podivil se, kde se tu vzala, švihl ji bičem jednou, podruhé i potřetí, ale ona se ani nehnula. V domnění, že je mrtvá, vzal ji tedy sedlák za ocas a hodil na vůz. Potom zas vyskočil na kozlík a vesele si prozpěvoval, že bude pít na její kůži. Ale liška vylomila v posadě dva pruty, zakusovala slepice jednu po druhé a shazovala je z vozu. Sama pak z něho seskočila, všechny slepice odnosila do lesa a vystrojila si hody.

Namanul se k tomu vlk, podivil se a povídá:

„Ty si nějak hoduješ, milá kmotra! Řekl bych, že ti vybude i na výslužku pro mě.“

Ale liška odpověděla:

„To se přece nesluší, kmotře, abych tě odbyla nějakými nedojedky. Radši ti poradím, jak to udělat, abys měl hojnost jako já. Jenom si musíš pospíšet, protože sedláci zas brzy pojedou do města na trh a povevou v posadách slepice. Ty si lehneš u cesty a odtáhneš ocas od těla. Sedlák si pomyslí, že jsi mrtvý. Švihne-li tě bičem, nehýbej se, ani když tě jím přetáhne podruhé a potřetí. Když to přeťpíš, hodí tě na vůz všecek šťastný, že přišel zadarmo ke tvé kůži. Ty prolom posadu, zakusuj slepice a házej je z vozu, pak si je odnos do lesa a budeš mít hody, jako byly ty moje.“

Vlk lišku poslechl, rozběhl se k cestě, kudy jezdí sedláci na trh, lehl si tam a roztáhl, trulant důvěřivý, pro jistotu všechny čtyři. Vtom už jel sedlák. Když uhlídal vlka, překvapen zastavil vůz a seskočil z kozlíku. Tentokrát ale místo biče uchopil okovaný cep a udeřil jím vlka. Ten se ani nehnul, a tak sedlák uhodil podruhé a s větší silou. To už vlk nevydržel, vyskočil a tentam do lesa za liškou.

Ta ho přivítala:

„Tak co, kmotře, jakpak se ti vedlo?“

Vlk odpověděl:

„Nedobře, milá kmotra! Až běda těžký bič měl ten sedlák. Už po první ráně jsem se měl co držet. Když uhodil podruhé, bolestí jsem se uprd. A než se rozpráhl potřetí, radši jsem utekl, protože by mě byl dojista zabil.“

Liška na to:

„Tvoje chyba, žeš nebyl dost trpělivý. Měls vydržet všechno jako já.“

A vlk:

„Co naplat, kmotra. Měj se tu dobře, já půjdu podruhé spíš na berany. U nich se aspoň nemám co bát tak těžkého biče.“

tiskem Václav Matouš Březina, Litomyšl – 16. století
Dvořák 2001: 23–24

Středověké exemplum dalo základ obecné verzi zvířecí pohádky rozšířené po celé Evropě i Asii. Poprvé je tento syžet v podobě exempla zachycen v roce 1178 ve francouzské knize *Roman de Renart* (česky Kvapil 1973). Tato česká raně novověká verze obsahuje v závěru jisté moralistní doporučení, čímž se blíží bajce.

Liška šla s vlkem a vlk měl velký hlad. Tož si stěžoval před ní. Ona povídá:

„Musíš nebyť tak hloupý. Vidíš, sedlák nesl kačeny a já jsem se udělala zdechlou na cestě a on mne hodil na vůz. Já jsem si shodila několik kačen, utekla jsem a zahнала si hlad. Musíš také lehnout na cestu a udělat se zdechlým.“

Vlk to udělal. Mlatec šel tou cestou a povídá:

„Tato mrcha zde leží zdechlá,“ a jak bouchal, tak bouchal cepem do vlka a vlk sotva utekl. Povídal lišce:

„Dostal jsem bití místo jídla.“

Liška mu povídala:

„Pojď se mnou.“

Šli spolu okolo rybníka. Ona mu praví:

„Vypij tu vodu, je v ní koláč,“ a on to byl měsíček. Vlk vodu vypil, ale koláč se mu ztratil.

Potom šli do hospody na noc: byla tam svatba. Vlk vlezl na pec; bolel jej břich, takže tam všechny ty lidi pošplíchl. Oni jej strhli a bili. Liška utekla a schovala se do kaliny a zabarvila se na červeno. Vyčkala vlka a řekla:

„Vidíš, já jsem víc dostala; ty nejsi zakrvácen jako já.“

Vlk jí litoval a vzal ji na záda a ona říkala:

„Bitý nebitého nese.“

Vlk nevěděl, co to, a ptal se:

„Co to povídáš?“

Liška:

„Že mne to tuze bolí,“ a řekla to tak pětkrát.

Vlk tomu porozuměl, že se mu vysmívá, udeřil jí o bor a zabil ji.

?, Sloupsko – 50.–60. léta 19. století

Soukop 1896: 458–459

Poměrně častá varianta oblíbeného syžetu, která se trochu liší propojením se syžetem *Předstírané zranění* (ATU 3) a *Nemocný nese zdravého* (ATU 4). Jinou malou odlišností je záměna syra za koláč, s čímž se obvykle nesetkáváme.

Lištička slavila křtiny mladého lišáka. I vlčka pozvala na hody za kmotra. Vlček si učesal vlásy, vousy nakroutil, vyhladil kabátek, nožky vyleštil a šel.

Štědrá kmotřička mu předložila vajíčka, kuřátka, slepičky, kohoutky, koroptve usmažené, upečené. Vlček si pochutnával, pochvaloval, a když se najedl, optal se lištičky:

„Pověz mi, milá kmotřičko, jak jsi přišla k tolika lahůdkám?“

„Kde jsem k nim přišla, tam jsem k nim přišla. Ale abys věděl, povím ti to, jinému bych to neřekla. Jel vozka silnicí a vezl plný vůz vajíček, kuřátek, slepiček, kohoutků a koroptví. Pomyslela jsem si: »Počkej, já tě dostanu.« I lehla jsem si na cestu, bičík se mi svezl po srsti, ale já se ani nehnula. Ještě jednou mi zajel řemínek do kůže, a když jsem sebou ani netrhla, vzal mě vozka za ocas a hodil do vozu. »Liščí kůži draze prodám,« povídal si, práskl do koní a jel. Já však pomalu všechno z vozu vyházela na silnici, a když už byl prázdný, sama jsem vyskočila. Tak jsem přišla, kmotřičku, k tolika lahůdkám.“

„Také to udělám,“ těšil se vlček, „a tebe také potom pozvu, kmotřičko.“

Dva dny číhal vlček na silnici a třetí den zase jel jakýsi vozka. Slepičky mu krákoraly na voze a kohoutkové kokrhali.

„Zajisté je to ten, však já tě dostanu,“ myslil si vlček a už se olizoval a zoubky mu zachřestily. Když už byl vozka nablízku, vylezl vlček z příkopu a položil se na silnici. Ani se nehýbal, ani nedýchal, jako by nebyl živ, i oči zavřel. Ale dříve než se nadál, pádná rána div mu hřbet nerozrazila a žebra nepřelomila.

„Já tě, ty mrcho, naučím, podruhé mne neokradeš!“ soptil vozka a mlátil ubohého vlčka úvinem, že by se byl chudák zalkl. Když už měl dost, uchopil ho vozka za ocas a hodil zas do příkopu. Stěží se vlček doškrábal k lištičce. Postěžoval si jí a ona ho politovala.

„Mlč, brzy se ti to zahojí, do večera, a pak půjdeme na ryby,“ těšila zbitého útrpná kmotřička.

Večer mrzlo, jen to skřípalo, i rybník na návsi se potáhl ledovou korou. Jen tam, co chodili pro vodu, byl v ledu otvor, a i ten ponehlu zamrzal. Když se zešeřilo, šla lištička s kmotříčkem na ryby.

„Ocásek musíš ponořit dolů do vody, a pokud nebude tížit, nesmíš ho vytáhnout. Ryby se ti naň zavěsí a připravíme si dobrou pochoutku!“ napomínala kmotřička vlčka.

Přišli na rybník, našli otvor; vlček poslechl lištičku, posadil se nad ním s ocáskem do vody, a když ho začal tížit, pokoušel se jej vytáhnout. Vší silou táhl, ale nemohl. Přimrzl ve vodě.

„Psíci, pojdte si pro vlčka!“ křičela lištička a se smíchem skákala na ledě kolem podvedeného kmotra.

Vlček vyl a nadával, co mu hrdlo stačilo. Ale to přivábilo na led k vlčkovi a k lištičce tím více hafanů.

„Já vám už neuteču; ale ji si vemte, tu podvodnici,“ nařikal vlček a štal psíky na kmotřičku. Ale ta nečekala a jako střela utíkala nahoru ke skalám do sluje. Celý dav se za ní hnál jako posedlý.

Ve sluji lištička psíkům šťastně unikla. Do děr za ní nemohli, zůstali venku. Někteří se vrátili k vlčkovi a jiní ulehli před slují.

„Jak vy jste mi, oči, sloužily?“ ptala se lištička očí. – „Dobře jsme ti sloužily, skrýš vyhlédly, aby tě psi nechytily a nezařádili,“ odpověděly oči.

„A jak vy, ouška, jste se přičinila?“ – „Dobře jsme se přičinila, bedlivě naslouchala, zda-li nejsou nablízku chrti s hafany,“ odpověděla ouška.

„Jak vy, nožičky, jste se zachovaly?“ – „Dobře jsme se zachovaly, větrem letěly a tak tě zachránily,“ odpověděly nožky.

„A jak ty, tělíčko?“ – „Lehounké jsem, pružné, pro tvé dobro k nechycení,“ odpovědělo tělo.

„A co ty říkáš, ocásku?“ – „Co já říkám?“ nevrle zamručel ocásek. „Já vždy zakusím nejvíc, otlučíš mne, blýskavou srst poroucháš, v blátě poválíš, zakrvácíš a pak se vždy ptáš, co říkám.“

„Jsi tedy v mé službě nespokojen?“ zadurdila se lištička. – „Arciže nespokojen!“ zavrčel ocásek.

„Psíci, vemte si ho!“ rozkřikla se lištička a mrštila jím ven ze sluje. Psíci se nedali pobízet, hbitě přiskočili. Bílé ostré zoubky se do ocásku zakously, psíci tahali, tahali, až lištičku z díry vytáhli a roztrhali.

?, Slánsko – 50.–70. léta 19. století
Třebízský 1971: 9–10

Relativně rozvinutá pohádka, která velmi pěkně propojuje původní příběh se syžetem *Chytáním ryb na ocas* (ATU 2). Jistou zvláštností, se kterou se v českém prostředí setkáme, je závěrečný rozhovor lišky s údy, který končí hloupým rozhodnutím lišky a její smrtí, tedy poněkud nepohádkově. Tento text publikoval V. B. Třebízský v *Neubertově kalendáři na rok 1874 a 1875*, knižně pak 1886.

(4)

Vo tom, proč nedvěd s liškou nekamarádí (I)

Tenkrát, co vo tom povídám, eště nedvěd s liškou spolu kamerádili, kmotrovali si ha chodili k sobě na hyjty. Nedvěd vostával v boudě na Prantíčkach ha liška míla brloh ve škálách na Pasece.

Liška bula vodjakživa všema mastma mazaná, ha míla se proto dobře. Chodila na slepice na Díly, sem tam přinesla si párek holoubat vod mlnáře na Stroužku nebo i hus z Mlyjnečku. Ale chudák nedvěd tříl čím dál tím větší bídu, túze po něm pásli, bál se huž pomálu vystrčit hlavu z lesa, ha to ce ví, že mu pečený ftáci teky samí do huby nelítali.

Jednou po ránu sedíl celyj smutnyj na parezu ha vyříval se na sluníčku. Túze špatně se vyspal, míl hlad, haž mu v břiše kručilo, jako by mu tám jezdily kočáry, proto bul celyj mrzutyj, sjet ho nic netěšil, zíval, vorvíral přitom tlamu dokořán jako vrata ha chytal jazykem z dlouhý chvíli šmíce, komáry ha mouchy, co vokolo něho lítali ha tak ho štípali, že si ani nemoh s pokojem zdřímnout. Dyž míl dost velkou tlamu, jazyk teky dlouhyj i mrštnyj jako ruku, povedlo se mu, že jich pokaždý několik popád ha spolk.

Jak tak sedí, příběhne k němu na hyjtu liška.

„Cák tu děláte, kmotříčku?“ ptá se, sotvaže se posadila proti němu na pleskatyj kámen.

„Dyť vidíte, kmotříčko, snídám,“ povzdychl si smutně nedvěd.

„Áhaha! Tuto vy snídáte? Mouchy, šmíce ha komáry?“

„Lepší něco než nic.“

„To sté na tom, kmotříčku, túze bídně,“ litovala i chlubila se liška, „to já mívám lepší snídání, dnes sem míla kuřátka, včera holoubátka, podle toho, nač mám zrovna laskominu.“

„Jejej, kmotra, to se máte ňák dobře! Depa to jenom šecko seže-
nete? Já nemůžu vo nic zavadit.“

„Já vám to, kmotříčku zlatyj, ráda povím, ale nesmíte to prozra-
dit ha šikovně to vyvect.“

„Neprozradím, kmotříčko, nic se nebudte, jenom mi to povězte.“

„Tak poslouchajte. V noci běžte ha lehnite si na zdanovskou hráz.
Támtury časně zrána, eště za tmy, jezdí formaní na trh do města ha
vozí plný fůry drůbeře. Skočte jim na vůz ha naberte si, co hune-
sete. Já sem malá ha slabá, moc toho nehunesu, vy sté proti mně
hučiněnyj vobr, vy toho můžete pobrat pětkrát túlik.“

Hladovýmu nedvědu haž sliny z huby kapaly, jakou mil hned
na to chuť. Poděkovál kmotříčce za dobrou radu, ha jak se setmílo,
hupaloval přes louky rovnou k zdanovskému rymíku. Tám si leh pod
hráz ha cíhal. K ránu, jak se začlo bryjdit, eště se na nebi třepálo
plno vězdíček, ha nedvěd huž slyší zdaleka hrčít vozy. To meclov-
ský pacholci vezli do porcunálový fabriky ve Zdanově špád. Nedvěd
si myslí: »Huž sou tu,« nemoh se dočkat, haž přijedou blíž, zvíř
hlavu, vyskočil, koně ho cítili, zařehtali, pacholci ho zhlídli, vobrá-
tili rukovítka ha milýho nedvěda tak zmlátili, že vodlíz málo živyj.

Sotva se dovlík zpátky na Prantíčky, sed si tám na pařez ha dal
se z lítosti, bolesti ha hladu do hořkýho pláče.

„Ouvej, ouvej, ouvej!“ naříkal si hlasitě.

Liška ho slyšela haž na paseku ha hned přiběhla.

„Tak japa se vám vedlo, kmotříčku?“ ptá se hned oulisně, jako
by neviděla, jak je ztlučenyj.

„Zle, kmotříčko, túze zle,“ stěžoval si nedvěd, „do nejdelší smrti
nechci drůbeř ani vidět, ty mi zahnali chuť, ty mi vzeli červa, rači
budu dál živ vo šmících, mouchách ha komárech.“

„To, kmotříčku zlatyj, nemušíte,“ spustila hned liška, jako by
nehumila ani pět spočítat. „Víte, já huž sem se teky přejídla drů-
beře, dostála sem íčko chuť na ryjby, tak esli chcete, pote se mnou,
pudem spolu do Vaňkouc rymíka, ten není daleko ha ryjb je tam
jako máku, samí kapři nejmín pětilibrový.“

„Dyť vidíte, že se íčko bolestí nemůžu ani hnout, mušíte počkát,
haž se z toho drobet vylízám,“ bručil nedvěd.

„Počkám ráda, kmotříčku,“ slibovala liška, ha nosila nedvědu všelijaký masti ha mazání, aby se brzy zahojil.

Ale přece mu to trvalo haž do zimy, než bul jaksepatří zdrav.

Alžběta Knopfová, Díly a Jakub Konopník, Postřekov – 1919

Baar 1976: 220–222

Klasická zvířecí pohádka upravená do chodského nářečí, která má zároveň etiologický obsah, neboť „vysvětluje“, proč se nemají medvědi s liškami rádi. Konec má šťastný, byť ve starších verzích byl medvěd patrně pouze zmlácen a liškou neléčen, jak je tomu i v podáních sousedních či dalších slovanských národů (viz např. Kroepe 2015: 41–43, Krzyżanowski 1962: 51).

(5)

Zaic a liška

Šel zaic s liškou po poli nedaleko silnice. A teď vidali, že tam de děvčinka. Že má košíček a že de z města a že něco si nakoupila.

Zaic poudá:

„Viš co, támhle de doučátko, to má košíček a v tom má plno houskouch. Dybysme i tak mohli ten košíček ukrást! Ale jak to udělat?“

Liška poudala zaicoj:

„Viš co, ty si támle lehni a dělej, jako dybys byl mrtvěj. Douče pude a bude tě chtít zvihnout a postaví košíček a já i zatím košíček ukrannu, a jak vona tebe bude chtít brát, tach ty utečeš.“

Jak si to poudali, tak to udali. Zaic si leh, holčička vídala, že ten zaic tam leží, myslila si: »Ach, to von je bez sebe. To já si ho vemu domu.«

Košíček postavila a nekoukala na košíček, jenom na zaice, a jak vona zaice chtěla zvihnout, zaic se zvih sám a utíkal. Co vona se vohlínne, má košíček taky pryč a vidi, že liška utíká s košíčkem. Teď zaic honi lišku. A liška falešná zaicoj nechtěla z tejh houskouch nic dát, chtěla mu s tím utýct.

Přišli k jenomu potoku a zaic volal lišku:

„Ty, pod cem, k tem houskoum by byly dobrý taky ryby. Viš co, ty bys mohla náky nachytat. Bude zrouna zamrzovat potok, strč ty zatím vocas do potoka a ryby nemaj tak jach tak co íst, voní se

šechny ti na vocas poujesej. Ale musíš pospíchat, dokad ten potok nezamrzne.“

No, liška věděla, že by to bylo taky potřeba a tak že se to musí udělat, košíček postavila, strčila vocas do potoka a čekala, až se i ryby nachytaj na vocas. A potok práuje zamrzoval a za chvíli milý lišce zamrz vocas. Teď vona byla uvázaná jak pes na řetěze. A zaic pěkně před liškou si sed u košíčku a jenu housku po druhý pěkně sněd. Liška štěkala a byla zlá, ale nic i to nebylo platný.

Zaic i říkal:

„Počkej až do jara, až vytaje. Čekej až do jara, šak ty vytaješ.“

A pěkně jenu housku po druhý sněd, a až to šechno sněd, pak nechal lišku v potoce a sám útek.

Filoména Hornychová, Nouzín, Kladsko (PL) – 1958
Jech 1959: 252

Pohádka v kladském nářečí češtiny zajímavě mění původní příběh, kdy se tím hloupým stává liška (původně vlk) a chytrákem je tu zajíc (obvykle liška). Jedná se v českém folkloru o poněkud nezvyklou substituci postav. Pohádka je spojením s ATU 2

Dále viz č. (128) O vlku a vlčici, č. (143) O vlkovi a lišce.

ATU 2

CHYTÁNÍ RYB NA OCAS

The Tail-Fisher

Medvěda (vlka) navede liška, aby chytil ryby na ocas tak, že ho strčí do rybníka do vysekané díry v ledu. Ocas mu přimrzne a když chce utéct před lidmi, utrhne si jej.

(6)

Jak vlk lovil ryby

Jednou v zimě vlk vyhládl, i vyhrabal se ze svého pelechu, že si sežene něco na zub. Jak tak šel, potkal lišku. Povídá jí:

„Odkud, kmotra?“

„Ale tamhle od rybníka,“ odpověděla liška. „Jsou v něm pěkné ryby. Nachytala jsem si jich a najedla se, že se sotva valím.“

To se ví, že to byla lež, ale vlk jí na ni skočil a zeptal se:

„A jakpaks je chytala?“

Liška se jala vysvětlovat:

„Svėsila jsem ocas do vody a nechala ho v ní tak dlouho, až ryby uvěřily, že je to něco k snědku nebo že jsem mrtvá. I přichytily se ocasu, já je vytáhla na břeh a snědla.“

Na to vlk:

„Co myslíš, mohl bych to taky zkusit?“

„Jak by ne,“ ujistila ho liška, „jsi přece silnější než já. Jenom to udělej, jak ti radím. A nesmíš se ohlížet, aby se ryby nepolekaly.“

I nemeškal vlk, pospíšil k rybníku, svėsil ocas do vody a nechal ho v ní tak dlouho, až mu přimrzl. Najednou totiž uhodil silný mráz. Ale vlk ne aby se podíval, co ho to drží. Pomyslel si, že se už dost ryb přichytilo ocasu, a chtěl ho vytáhnout. Tahal, tahal, ale nešlo to: ocas pevně vězel v ledu. A tak tam vlk musel zůstat až do rána.

Ráno přišli sedláci a ubili ho bezmála až k smrti, takže stěží vyvázl. A když se belhal domů, zlořečil kmotře, že za slíbené ryby málem zaplatil životem a zpět že si nese jenom modřiny a rány.

Klaret – 14. století

Dvořák 2001: 24

Původní podoba této zvířecí pohádky je ve středověkém exemplu ve francouzské knize *Roman de Renart* (1178). Později již klasickou verzi zvířecí pohádky se podařilo zachytit po celé Evropě a Asii. V mnoha evropských variantách je vlk (méně často medvěd) na konci zabit (viz např. Kroej 2015: 48–50, Krzyżanowski 1962: 52).

(7)

Vo tom, proč nedvěd s liškou nekamarádí (II)

Něhdy po svatým Mikuláši, dyž huž si vlk připravil boudu na zimní spaní, přiběhla k němu liška, přetvářela se, jako by ho míla dovíjak ráda, ha povídá:

„Íčko už, můj zlatyj kmotříčku, ste zase chlapík, že byste moh škály lámat. Dybyste chtíl, moh byste íčko jít se mnou na ty ryjby.